

Вечір із Бей-Зотом (Із дитинства Ніла Хасевича)

Іван Андрусяк

НОВЕЛА

— ... А крім ґрипси^[2], друже Бей-Зоте, зв'язкова веліла вам дещо й на словах передати.

Почервонілі очі якось довго й знехотя відривалися від різця, — та, нарешті відірвавшись, раптом коротко й гостро прошили хлопчину:

—Що?

Однак малий і бровою не повів. Спокійно, мов ніде нічого, продовжував:

— Що снує тут по селах якийсь капітан Козлов і все про вас випитує. Але не навіпростець, чи хто вас бачив, а лише про малюнки, та про картини, та чи не мож'де придбати, чи раптом хто не продає... Казала, що справжнім іменем вас називав. І стерегтися веліла...

Звичайно, за законами конспірації це був провал. І вони обидва — нестарий іще чоловік із дерев'яною ногою й червоними од перенапруги очима і жвавий, непосидючий хлопчина років дванадцяти — чудово це розуміли.

Адже зв'язкова не повинна була знати, для кого передає ґрипсу.

Не могла знати...

Але знала.

Якщо він зараз повідомить СБ, завтра ж таки її візьмуть.

Свої.

Без розмов.

А вже там розберуться...

Бо часи нині такі пішли, що нікому не можна вірити...

Але він знав зв'язкову.

І вона знала, кому каже.

Він не повідомить...

І малий теж це розуміє!

...Почервонілі очі вже дивилися на хлопця тихо і з ніжністю. Раптом у них застрибали веселі бісики, і Бей— Зот заговорив чистісінькою російською:

— Знаете ли вы, молодой человек, что значит "капитан козлов"? Не знаете? Я так и думал. Это значит, что где-то поблизости есть стадо козлов, а он при нем числится капитаном.

Якби не оті бісики, хлопець би й знитився. А так — він розсміявся.

Одразу.

Добрий знак!

Сміявся і Бей-Зот.

Напруга розтала, мовби її й не було.

Звичайно, він розумів, що цей затишний сховок уже в найближчі дні доведеться покинути. А жаль — йому та к добре тут працюється...

Та що знають двоє, знає й собака.

Ні — тій зв'язковій він вірив, як самому собі. Але людина — це всього лише людина. І на неї не можна покладати більше, ніж вона може занести. Найперше заради неї ж таки — не можна...

— А чого воно у вас таке... дивне? — придивлявся тим часом хлопчик до художникової роботи. — Ніби літери,

але якось... навпаки. Хоч у дзеркалі читай!

— А так не вчитаєш?

— Чого ж — і так зможу! — малий схилився над дощечкою, придивляючись.

— Цікаво?

— Угу, — забувшись, потягнувся пальцем, але тут же й осмикнув. Зиркнув на провідника — той приязно усміхався.

Хлопець, розбираючи літери навспак, прочитав нехитрого віршика, вирізаного поруч із вояком, на штик якого наколоті карикатурні Гітлер і Сталін:

ЗА ЩО БОРЮТЬСЯ УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ

Не за Сталіна,

Ні за Суворова,

Ні за Гітлера,

На розум хворого.

За Україну,

За безмежну,

Ні від Йоськи, ні від Фріца

Незалежну!

— Ух ти! — хлопцеві аж дух перехопило від захвату.

— Сподобалося?

— Ще б пак! Дохідливо так! Ось що значить — пропаганда!

— Віршик, між нами кажучи, нікудишній, — сумно посміхнувся Бей-Зот. — Але якщо тебе пройняло, то й інших пройме. Чи не так?

Малий швидко-швидко закивав головою, захоплено дивлячись в очі провідникові.

— А я в твоєму віці, — раптом змінив тему Бей-Зот, — ікони малював. Ні — трохи старший уже був... Але все одно — ікони.

Хлопець не здивувався, лише в очах зблиснуло питання:

—То ж не... Як це?

— Як і належить — із суворим постом, з молитвами, з добрими помислами...

...Яке це щастя — бігти! Бігти, бігти, бігти — так, щоб аж вітер свистів у вухах, щоб аж сонячні зайчики здивовано порскали з-під ніг...

На ходу здираєш із себе сорочину, а далі, стрибаючи то на одній нозі, то на другій

— і штани. Взуття не знімаєш — взуття нема — яке вже тут взуття, коли наймиліше отак ось просто, вирвавшись, мов вихор, із хати, чкурнути босняка попри джерела, а далі вуличкою, — "Слава Ісусу!" — зустрічним дядькові чи тітці, і доки пролунає їхня неодмінна відповідь: "Навіки слава!" — ти вже далеко-далеко — ти вже біжиш лісовою стежкою — біжиш, біжиш — і тоді з розгону — з головою — шубовсть чи то в Мочища, чи в Островок — і благодать!

А коли вже наплюскаєшся, нахлюпочешся досхочу, коли вже дрижаки хапають і пальці аж сині — вода-бо в дюксинських озерах холоднюща, жива, — аж тоді неквапом, поважно підходять Анатолій і Федір, — саме так: Анатолій і Федір, а не Тільки й Федьо, — вони-бо вже й справді цілком дорослі хлопці, майбутні священики, старший вчиться у семінарії аж у Житомирі, менший ще в гімназії у Рівному, але скоро теж у Житомир подасться слідом за братом, — а священикам, хай і майбутнім, не личить летіти отак-о шкереберть через увесь Дюк— син, як ошалілим...

Ось йому, Нілові, — ще можна! Він теж буде священиком, як старші брати, — але то пізніше. Поки що він іще може малювати досхочу — а тоді, відірвавшись від малювання, коли вже й спина затекла од зігнутого сидіння, й очі почервоніли од пильного призирання, — аж тоді вирватися з хати гураганом — і на озеро!

— Ніле, не розхлюпай Нілу! — гукає йому з берега, сміючись, Тільки, чи то пак, майбутній панотець Анатолій.

Він завжди так жартує. Ще коли мама — мама! — купала малого Нілка зимою просто в дерев'яній діжці посеред хати, — Тільки вже тоді, визираючи із запічка, ' дражнився:

— Ніле, не розхлюпай Нілу!

Той спершу ображався — ну, хіба ж він винен, що народився якраз перед 25 листопада?! У святцях цей день — святителя Івана Милостивого, патріарха Алек—сандрійського. А ще — пророка Ахії та ікони Матері Божої "Милостива". І, звісно, преподобного Ніла по— сника. Святці в родина Хасевичів завжди шанували, так що він міг бути Іваном, а міг бути й Ахією. Але тато вирішив, що Іванів багато, а щодо Ахії — то вже якось занадто. Отак він і став Нілом. І нічого — подобається йому своє ім'я. Тим паче, що жодного іншого Ніла не лише в Дюксині, але й в околицях нема...

А брат хай собі потішається — зараз ці його одноманітні жарти такі милі здаються... Тим паче, так сумно без них, без Тільки й Федя, весь рік, коли брати у Житомирі й Рівному. Тож хай собі кепкує — усі ж розуміють, що це несправедливе порівняння, винятково через ім'я. Ось якби він, Ніл, був грубезний, як діжка, — то міг би й розхлюпати. А так — низенький, худенький, ребра світяться... лише очі блищать!

Та гаразд — хай тепер брати самі купуються. Його дома діло чекає! Ось прибіжить, перехопить хлібця чорного, помолиться — і малювати...

Просив тата: віддайте мене на художника вчитися. Ні, я священиком теж хочу бути — це ж Божа справа, велика! — але малювати ще дужче хочеться...

1 Анатолій із Федором теж татові казали: у малого хист, дар Божий...

І навіть мама:

— Антоне, то треба добре подумати, що з Нілком робити, на кого вчити, аби життя дитині не попсувати.

— Ото, Федото, й думай, — нервував тато, — чи він отим мальовидлом проживе? Я й сам бачу, що хист у нього — он-о сусідки прали на Горині, а він сів на березі з аркушиком і з олівцем, та та к їх змалював, що як живі! Але шмат хліба цим не заробиш — то так собі, втіха, а не діло в руках, з якого сім'ю прогодувати можна. Виросте, жениться, діти підуть — яке він їм життя забезпечить своїми малюнками?

— Кажуть, що справжні художники по містах великі гроші мають на своїх картинах, — не погоджувалася мама.

— Воно то так, — але хто його допустить до великих грошей? Це ж треба зв'язки які мати! А де я ті зв'язки знайду? Кого я знаю — диякон з річним прибутком 50 царських рублів...

Це була заповітна мрія Антона Хасевича — стати священиком. І шмат хліба в руках — і душа не поневажена... Та життя закрутило — і мрія не здійснилася. То нічого — зате своїм синам він її забезпечить! Неодмінно. Будуть жити як люди — і за Божим законом...

...Бей-Зот усміхався — тепло, але сумовито, внутрішньо, мов сам до себе.

Хлопець дивився на провідника якось знічено, прикинуло, але цікавість усе ж узяла гору, і він зважився:

— То чому?

— Що? — стурбовано відірвався від роздумів Бей-Зот, а тоді, мов отямившись, знову всміхнувся. — А-а-а... Ти про мою роботу... Тут усе просто — це дереворит. Я вирізаю, а тоді заливаю фарбою, накриваю аркушем і кладу під прес. Щоб малюнок на папері був правильний, я мушу все вирізати у дзеркальному відображенні. Бо якщо тут буде правильно — на папері все перевернеться, і люди змушені будуть читати листівку так, як оце ти щойно читав. А воно не кожному до шмиги. Зрозумів?

Хлопець захоплено закивав, а тоді перепитав:

— І це ж можна так скільки завгодно відбитків зро-
> бити?

*

— Ні. Оригіналами вважаються перші п'ятдесят. Але ми, зрозуміло, робимо більше, часом і кілька сотень — доки кліше геть не зітреться.

Тут у двері тихенько постукали — не тим умовним сигналом, після якого треба негайно зібрати усе приладдя і бігти до дровітні, де замаскований вхід у криївку, — а просто, по-домашньому. Жінка, заглянувши в кімнату, ніжно, але докірливо зиркнула на хлопчика:

— Васильку! Годі тоді відволікати пана провідника.

— Він не відволікає. Йому просто цікаво, — усміхнувся Бей-Зот.

— Та ходімо вечеряти, — із сусідньої кімнати смачно пахло борщем.

— Нехай спершу хлопці. А я ще трохи... — схилився над столом.

Хлопці — Антон Мельничук і В'ячеслав Антонюк — "Гнат" і "Матвій", боївка Бей-

Зота, — стояли обабіч хати на чатах, замасковані, поки провідник працював у хаті. У криївці, звісно, надійніше — але художникові, як не крути, необхідне сонячне світло — нехай і з наглухо за— штореного вікна...

— Вони вже поїли. По черзі. Тепер ми...

За вечерею Василько пильно позирав на провідника, немов хотів ще щось запитати, але не зважувався.

— Питай, — усміхнувся нарешті Бей-Зот.

Мама зиркнула з-під брів на малого, але той не завважив.

— Це вас... у бою? — показав на дерев'яний протез замість лівої ноги провідника.

— Васи-и-ильку! — докірливо протягла мама.

— Та ні, все гаразд, — заспокоїв її провідник. — Не в бою, друже. Коли я був трішечки старшим від тебе, — чотирнадцять мені виповнилося, — ми з мамою втрапили в жахливу аварію. Мама везла мене у Рівне на навчання в гімназію. Возом. І на залізничному переїзді на нас налетів потяг... Мені ногу відрізало, а мама... не вижила...

...Тато привіз його додому з лікарні за два тижні по тому, як поховали маму. Коня і воза позичив у панотця. Настелив у васаг сіна. Вкрив ряднами. Навіть подушку під голову підклав.

Ніл лежав на возі мовчки і не плакав. Сліз більше не було. Лише боліла нога... відсутня нога...

їхали дуже повільно. Додому дісталися аж підвечір.

Тато взяв Ніла, як маленького, на руки і заніс у хату. Акуратно поклав на ліжку. Вкрив.

Ніл відвернувся до стіни і не сказав ні слова.

Брати відвезли коня з возом до панотця. Тоді в тиші повечеряли разом із татом.

Ніл так і лежав, не кажучи ні слова.

Лише зранку, коли всі попрощалися, покликав Анатолія:

— Там, за хатою, складені колоди з тієї липи, яку ми мусили зрубати в кінці городу. Вони вже достатньо висохли. Вибери десь отаку завтовшки, — показав на культю, — і понад метр завдовжки. Обкоруй і принеси. І ще"потрібна буде сокира, долото, гострий ніж. І овеча шкура десь у нас була, видублена, — тато знає де. На ремені згодиться.

За три дні, сидячи на ліжку, змайстрував собі протез.

Тиждень учився ходити. Спершу під руку з Анатолієм чи Федором, далі — сам.

І в неділю пішов до церкви.

А після служби — до мами...

Так що не герой я, Васильку, — сумно всміхнувся провідник. Підвівся з-за столу, подякував і повернувся до свого дереворита.

— Ні! Герой! — прошепотів хлопчик, коли за провідником зачинилися двері.

За мить той знову визирнув із-за них і попрохав:

— Мало не забув. Васильку, скажи, будь ласка, "Гнатові"... або "Матвію", що на завтра мені потрібен велосипед.

ЩО БУЛО ПОТІМ

Закінчивши роботу над дереворитом, провідник спуститься в схрон, викопаний під дровітнею. Засвітить каганець. Дістане свого щоденника і залишить у ньому такий запис:

"Державна безпека вже знає, хто криється за псевдо "Бей-Зот", а мої земляки-селяни не знають... Я хочу, щоб знали вони і знав увесь світ. У своєму житті я, здається, втратив уже все, але як довго буде залишатися бодай одна краплина моєї крові, я буду битися з ворогами свого народу. Я не можу битись з ними зброєю, але я б'юся різцем і долотом. Я, каліка (інвалід), б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей в світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива... Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються... Така моя думка, думка рядового підпільника. Слава Україні!..."

Наступного дня "Гнат" із "Матвієм" перевезуть його на велосипеді до іншої, наперед обладнаної й так само добре замаскованої криївки.

Про те, що Василько і його мама якийсь час переховували легендарного художника, ніхто не дізнається. Вони виживуть...

Принаймні авторові дуже хочеться, аби хоч вони (вигадані автором персонажі) вижили — бо інші...

Оля — чи Женя — справжнє ім'я невідоме — зв'язкова — загине 1947 року. Збережеться лише її портрет, намальований Нілом Хасевичем.

Батько Антон Хасевич і його середульший син Анатолій, священник, загинуть у лавах УПА. Старший син Федір, теж упівець і теж священник, загине в совєцькому концтаборі Белобородово під Томськом.

А роботи Ніла Хасевича, в яких оповідається про героїчну боротьбу українських повстанців, підпільники таки переправляють в Європу, згодом видадуть у США альбом "Графіка в бункерах УПА" — і поширюватимуть його через посольства, на засіданнях Організації Об'єднаних Націй тощо. Саме так світ і дізнається про те, що Українська Повстанська Армія — єдина у ви— сліди Другої світової війни — так і не склала зброї перед окупантами!

Відтак Сталін, якому спеціально доставлять один із цих альбомів, особисто віддасть наказ упіймати і знищити художника. Це зробить не капітан Козлов, а капітан Стекляр — до рук енкаведистів випадково втрапить ґрипса з повідомленням про заготовлені "п'ять кілограмів паперу і вишневе дерево" — на кліше до дереворитів. За тією ґрипсою і вийдуть 4 березня 1952 року на останній бункер на хуторі біля села Сухів— ці Рівненської області, в якому переховувався Ніл Антонович Хасевич (псевда — "Бей", "Зот", "Старий") разом зі своїми вірними помічниками-охоронцями "Гнатом" і "Матвієм".

Вони не здадуться...

Відтак аж до початку 1990-х про Хасевича забудуть.

І лише зі здобуттям Україною незалежності згадають, що 1905 року в селі Дюксині на Рівненщині народився художник Ніл Хасевич. У чотирнадцятилітньому

віці втратив у страшну аварію на залізниці, в результаті якої втратив ліву ногу вище коліна, а його мати загинула. Відтак учився в рівненських іконописців, а згодом залізнична компанія виплатила йому компенсацію — і за ці гроші він подався в науку до Варшавської академії мистецтв. Там створив мистецьку групу "Спокій", здобув почесний диплом академії за портрет Івана Мазепи і нагороду Ватикану за картину "Прання". Невдовзі став одним із найпопулярніших під ту пору європейських художників, мав понад тридцять персональних виставок, зокрема в Чикаго, Лос-Анджелесі, Празі, Варшаві, Львові, Берліні...

Однак коли над Батьківщиною нависли хмари — модний, перспективний, багатий художник покинув європейські художні салони, повернувся в рідне село — і вступив до лав Української Повстанської Армії!

^[2] Письмове повідомлення, записка. Передавалася адресатові зазвичай через зв'язкових — або безпосередньо, або через систему наперед умовлених тайників.